

**ВИЩА ОСВІТА:
ЕКОНОМІЧНІ ВИМІРИ І НОВІ ЗАВДАННЯ
ДЛЯ НАУКИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ**

Стаття посвячена аналізу показателів і методик измерения высшего образования экономическими инструментами. Рассмотрен опыт зарубежных практик такого измерения, выделены проблемные зоны и предложены пути оптимизации решения этих задач в условиях глобализации.

Хоча освіта завжди виступала суттєвим фактором загального прогресу людської цивілізації, наприкінці ХХ сторіччя вона набула принципово нової якості – головного чинника і основи формування таких загальноцивілізаційних процесів і феноменів, як інформаційна економіка і економіка знань. До того ж, розвиваючись на загальному тлі поглиблення процесів глобалізації і зростання міжнародної конкуренції, національні освітні системи поступово перетворилися із переважно внутрішнього фактора розвитку на один із найважливіших чинників формування міжнародної конкурентоспроможності держав і забезпечення міцності їхніх систем національної безпеки.

Однією із складних проблем, з якою зіткнулися теоретики і практики освіти в усьому світі в умовах зростання міжнародної конкуренції на глобальному ринку освітніх послуг, стала проблема визначення такої системи критеріїв і показників розвитку освіти, яка б повною мірою віддзеркалювала ці нові реалії і, таким чином, була б налаштованою на виконання нею кількох принципово важливих завдань, що до того ж якісно відрізняються одне від одного:

1. Визначити економічні виміри для тих феноменів і процесів, що відбуваються усередині самої освітньої системи, пов'язані з формами і механізмами взаємодії її головних акторів (учнів і їхніх батьків, власників, педагогів і адміністрації навчальних закладів, місцевих громад, роботодавців і спонсорів, чиновників державного управління освітою), організацією доступу акторів до ресурсів освіти і участі в їхньому розподілі.

2. Оцінити економічний внесок освіти в формування матеріального добробуту окремих членів суспільства і в економічний розвиток країни в цілому.

3. Надати економічну інтерпретацію і виміряти неекономічні – соціальні і культурні – фактори і результати функціонування освітньої системи.

4. Забезпечити універсальний характер методології економічних вимірів і оцінок освіти (1–3), можливість її використання як для аналізу освітньої системи тієї чи іншої країни, так і для міжнародних порівнянь функціонування національних систем освіти.

Цілі і завдання даної публікації полягають у тому, щоб проаналізувати досвід міжнародних порівняльних досліджень, спрямованих на вирішення означених проблем, довести сильні і слабкі сторони їхньої методології та організації і на основі цього визначити перспективні напрями використання міжнародного досвіду вивчення освіти в умовах України.

Незважаючи на те, що протягом останніх років в усьому світі постійно зростає інтерес до вивчення освіти, кількість міжнародних порівняльних досліджень місця і ролі освіти в контексті загального розвитку країн є досить обмеженою. До того ж у переважній більшості – це дослідження, спрямовані на аналіз освітніх систем найбільш розвинутих країн світу, що входять до складу ЄС або ОЕСР. Що ж стосується порівняльних досліджень у загальносвітовому масштабі, то серед них в теперішній час найбільшою популярністю і довірою не тільки у широких верств громадськості, але й у значній частини професійної аудиторії користуються Доповіді про глобальну конкурентоспроможність країн (Global Competitiveness Report – GCR), які щорічно презентуються на Всесвітньому економічному форумі в Давосі (Швейцарія) і засновуються на розрахунках Індексу глобальної конкурентоспроможності – ІГК (Global Competitiveness Index – GCI).

У табл. 1 наведені дані, що характеризують динаміку розвитку вищої освіти (зростання загальної чисельності контингенту студентів і охоплення освітою) у 30 країнах світу з найбільш потужними системами вищої освіти і динаміку їхньої міжнародної конкурентоспроможності. Чи дозволяє аналіз динаміки цих показників встановити досить коректно існування зв'язку між розвитком вищої освіти і зміцненням конкурентоспроможності цих країн? Або, навпаки,

Зіставлення динаміки показників розвитку вищої освіти (чисельність студентів – ЧС, індекс охоплення вищою освітою – ІОВО) з динамікою індексу глобальної конкурентоспроможності (ІГК) країн світу з найбільш потужними системами вищої освіти, 2002–2008 рр.¹

	2002		2008		ІГК, ранг	ІГК, ранг	Пріорит показників, 2002–2008		ІГК, рангових одиноків (5–8)
	ЧС, чол.	ІОВО, %	ЧС, чол.	ІОВО, %			ЧС, % (6–3 / 3 x 100)	ІОВО, % (7–4 / 4 x 100)	
1 Кітай	38	26692000	23	30	8
2 США	15927987	...	2	18248000	83	1	14,6	2,5	1
3 Індія	54	14863000	13	50	4
4 Російська Федерация	8030034	...	70	9446000	77	51	17,6	10,0	15
5 Бразилія	3125745	18	45	5958000	34	64	90,6	88,9	-19
6 Японія	3175833	15	69	4420000	21	55	39,2	40,0	14
7 Індонезія	3966667	49	16	3939000	58	9	-0,7	18,4	7
8 ІР Іран	1566509	20	...	3392000	36	...	116,5	80,0	...
9 Республіка Корея	3129899	82	25	3204000	98	13	2,4	19,5	12
10 Україна	2134676	58	74	2848000	79	72	33,4	36,2	2
11 Філіппини	2467267	31	63	2651000	29	71	7,4	-6,5	-8
12 Мексика	2147075	21	53	2623000	27	60	22,2	28,6	-7
13 Єгипет	2594000	35	81
14 Туреччина	1677936	25	65	2533000	79	63	51,0	21,0	2
15 Таїланд	2155334	37	37	2417000	45	34	12,1	21,6	3
16 Великобританія	11	2329000	57	12	-1
17 Аргентина	1918708	56	64	2208000	68	88	15,1	21,4	-24
18 Франція	28	2165000	55	16	12
19 Польща	1906268	58	50	2147000	67	53	12,6	15,5	-3
20 Венесуела	650000	27	68	2109000	79	105	224,5	192,6	-37
21 Італія	33	2034000	67	49	-16
22 Німеччина	2159708	48	14	2025742	-6,2	...	7
23 Іспанія	1832760	59	20	1781000	71	29	-2,8	20,3	-9
24 В'єтнам	784675	10	62	1655000	...	70	110,9	...	-8
25 Колумбія	977243	24	61	1487000	35	74	52,2	45,8	-13
26 Нигерія	72	94	-22
27 Канада	9	1192570	...	10	-1
28 Бангладеш	855339	6	77	1145000	7	111	33,9	16,7	-34
29 Австралія	868689	65	10	1118000	77	18	28,7	18,5	-8
30 Румунія	67	1057000	66	68	-1

¹ Розраховано за джерелами: 1, с. 82–91; 7, р. 162–171; 8, s. 156; 9, s. 38; 10, р. 4; 11, р. 15.

² ... – дані відсутні.

стверджувати, що зміцнення конкурентоспроможності країн являє собою необхідну основу для розвитку їхніх освітніх систем? Здається, що існування суттєвих розбіжностей у характері співвідношення цих показників для різних країн, робить це неможливим. І якщо кількісні характеристики стану освіти є розрахованими на основі досить авторитетних статистичних джерел (офіційна статистика ЮНЕСКО), то, ймовірно, є сенс більш детально зосередитися на аналізі методології та методики міжнародних оцінок конкурентоспроможності.

Рейтингування країн на основі розрахунків ІГК було б за доцільне назвати не дослідженням стану і тенденцій розвитку міжнародної конкурентоспроможності, а оцінкою точок зору на цю проблему з боку розробників методики цього дослідження, залучених Всесвітнім економічним форумом, і респондентів, що приймали в ньому участь – бізнесменів з різних країн світу, рекрутованих партнерськими організаціями Форуму. Тобто, за своїм змістом це дослідження спрямовано не на вивчення власне проблеми конкурентоспроможності, а на визначення сприйняття цієї проблеми дослідниками і респондентами. І, ймовірно, якщо б автори цього проекту саме таким чином визначали його зміст, то навряд чи мало б сенс піддавати суттєвому сумніву коректність його методології і достовірність отриманих результатів, так само, як, скажімо, результати міжнародних досліджень корупції компанією «Transparency International». Починаючи з 1995 року, вона розробляє щорічний рейтинг корупції у світі, що відображає за десятибальною шкалою оцінку рівня корупції з боку підприємців і аналітиків. І при цьому ТІ зовсім не приховує його реального змісту і називає своїм ім'ям – саме як Індекс сприйняття корупції (англ. Corruption Perceptions Index, CPI).

Якщо ж чийсь суб'єктивні оцінки подаються у якості об'єктивного інструменту для політиків і бізнесменів, «за допомогою якого вони зможуть об'єктивно оцінити відносно сильні та слабкі сторони національної економіки у порівнянні з іншими країнами... провести аналіз пріоритетного впровадження тих чи інших реформ... окреслити ті сфери розвитку економічного життя країни, що потребують покращення, а також визначити приклади впровадження успішного досвіду в певних сферах» [4, с. 13], то припустимість такого підходу може бути піддана певному сумніву.

Дослідження глобальної конкурентоспроможності країн на основі розрахунків ІГК здійснюється за методикою, започаткованою у 2004 році професором економіки Колумбійського університету (США) Хав'єром Сала-і-Мартіном (Xavier Sala-i-Martin), яка значною мірою була заснована на загальних принципах тлумачення економічної конкуренції, визначених також американцем – гарвардським професором Майклом Портером (Michael E. Porter).

Методика включає в себе кілька напрямів і процедур, що мають під собою єдину загальнометодологічну основу, а саме:

- економічний ріст визначається як головний напрям загального розвитку країни, що, з одного боку, забезпечує необхідну основу для розвитку всіх сторін суспільства, а з іншого – віддзеркалює і вбирає в себе результати всіх інших складових суспільного розвитку (політичного, соціального, культурного тощо);

- економічний підхід до аналізу ефективності в умовах ринкової конкуренції наголошується у якості універсального, – такого, який може бути застосованим на будь-якому рівні (окремої людини, організації, держави в цілому) і у будь-якій сфері (матеріальному виробництві, освіті, охороні здоров'я тощо).

З цього, у свою чергу, випливають два принципово важливих висновки, на яких безпосередньо ґрунтується зміст і визначається структура всього дослідження:

- у якості головного як відправного, так і узагальнюючого індикатора суспільного розвитку держави визначається виробництво валового внутрішнього продукту (ВВП);

- принципи і логіка конкурентного аналізу діяльності комерційної організації (фірми) в умовах ринкової конкуренції екстраполюються на оцінку конкурентоспроможності держави.

Як визначається у «Звіті про конкурентоспроможність України-2010», «однією з основних переваг методики є те, що вона певним чином спирається на плани на майбутнє великих компаній, і тому надає урядам і населенню основну інформацію про погляди керівників компаній, які, приймаючи інвестиційні рішення, дають поштовх економічному зростанню» [4, с.14]. Твердження, за своїм змістом вельми близьке звісному афористичному висловленню: «Що вигідно для «Дженерал Моторс», те вигідно й для Америки».

Методологічна вразливість цих вихідних постулатів викликає все більше критичних зауважень і стає все більш очевидною. Не в останню чергу це пов'язано і з тим, що авторами критичних зауважень останнім часом все частіше виступають лауреати Нобелівської премії з економіки.

Пол Кругман (Paul Krugman) підкреслює, що хоча в рейтингуванні глобальної конкурентоспроможності зміст поняття «національна конкурентоспроможність» зводиться до поняття «продуктивності», його використання в контексті обговорення і визначення економічної політики не тільки помилково, але і небезпечно: «На жаль, економісти, які сподівалися використати риторику конкурентоспроможності для доброї економічної політики, замість цього використовували довіру до себе в інтересах поганих ідей... Тому давайте скажемо правду: конкурентоспроможність є безглуздим словом, коли додається до національної економіки. І одержимість конкурентоспроможністю є одночасно помилковою і небезпечною» [5, с. 221].

Значну роль в критичному переосмисленні ролі і можливостей ВВП як узагальнюючого індикатора розвитку країн відіграла Комісія із визначення економічних результатів і соціального прогресу (Stiglitz-Sen-Fitoussi Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress), що була створена в 2008 р. з ініціативи Президента Франції Ніколя Саркозі у складі Джозефа Стігліца (Joseph Stiglitz), Амартії Сена (Amartya Sen) і Жана-Поля Фітуссі (Jean-Paul Fitoussi) [3]. У підготовленій Комісією підсумковій доповіді і методика розрахунку, і напрямки практичного використання показника ВВП були піддані розгорнутій і аргументованій критиці. Головний висновок доповіді полягав у тому, що ані за своїм змістом, ані за методикою обчислення ріст ВВП не віддзеркалює реального економічного стану країни і не може служити показником її добробуту. При цьому, в аргументації цього висновку, хоча й досить умовно, але ж можна визначити два головних аспекти: перший – «загальнометодологічний» і другий – «технічно-розрахунковий».

По-перше, як було доведено в доповіді, загальна методологічна уразливість показника ВВП полягає у тому, що він орієнтований на визначення обсягу виробництва товарів і послуг, а не на вимір найбільш важливих показників розвитку суспільства – якості життя і добробуту.

Тобто, розрахунки обсягів виробництва безвідносно до розгорнутого і поглибленого дослідження проблем нерівності у доступі, розподілі та споживанні продуктів і послуг не тільки не дозволяють скласти реальну характеристику розвитку суспільства, але, більш того, спотворюють реальну картину стану суспільства. А, крім того, ціла низка найважливіших складових і феноменів життя людини і суспільства або не враховується взагалі (як, наприклад, екологічні наслідки економічного зростання), або, у принципі, не може бути коректно виміряна через ті непрямі оцінки, що використовуються при обчисленні ВВП. Так, наприклад, для того, щоб судити про реальний стан освіти та охорони здоров'я, такої непрямой оцінки, як обсяги їхнього фінансування, явно не достатньо, а необхідні саме прямі оцінки результатів їхньої діяльності, що відобразатимуть ступінь задоволеності їхньою роботою з боку споживачів.

По-друге, має суттєві недоліки і прийнята методика обчислювання ВВП на основі національних рахунків. Внаслідок її особливостей деякі види господарчої діяльності взагалі штучно виключаються з аналізу (наприклад, цілий ряд неринкових видів діяльності, таких, як домашня праця усередині домогосподарств, самообслуговування, громадська робота, відпочинок тощо), а інші, навпаки, формально можуть бути до нього включені, незважаючи на їхній непродуктивний характер.

Для ілюстрації наведемо висловлювання відомого французького соціолога і економіста Альфреда Сові (Alfred Sauvy): «Одружіться на вашій домробітниці – і ВВП впаде, спалить Париж – і ВВП зросте». Дійсно, формально – з точки зору методики розрахунку ВВП – так саме і повинно статися, оскільки домашня робота до складу ВВП не увійде, оскільки вона безкоштовна, у той час, як спалення можна буде зарахувати навіть двічі. У перший раз – якщо підпалення кимось було сплачено, вдруге – унаслідок «продуктивної» праці по відновленню зруйнованого [6, с. 19].

Уразливість загальної методології організації досліджень глобальної конкурентоспроможності обумовлює й спірність її реалізації через виконання низки практичних процедур і розрахунків, що здійснюються за наступним алгоритмом у кілька кроків.

Перший крок. Спочатку визначаються показники конкурентоспроможності (у 2010 році – 110 показників), кожний з яких, на думку авторів,

відображає один з аспектів конкурентоспроможності і у сукупності з іншими увійде у розрахунок підсумкового середнього значення – ІГК країни. При цьому з усіх 110 індикаторів, що враховуються при розробці індексу, статистичні дані складають менше третини, а решта даних – це результати опитування керівників підприємств країн, що досліджуються, яким пропонується оцінити специфічні особливості країн, де вони працюють [4, с. 17]. Усі 110 індикаторів об'єднуються в 12 основних груп складових конкурентоспроможності:

- державні та приватні інституції;
- інфраструктура;
- макроекономічна стабільність;
- охорона здоров'я та початкова освіта;
- вища освіта та професійна підготовка;
- ефективність ринку товарів;
- ефективність ринку праці;
- рівень розвитку фінансового ринку;
- оснащення новітніми технологіями;
- розмір ринку;
- рівень розвитку бізнесу;
- інновації.

Другий крок. Країни, що досліджуються, розподіляються на 5 груп за «стадіями розвитку» у залежності від показника ВВП на душу населення в тисячах доларів США. У результаті станом на 2010 р. країни світу розподіляються наступним чином.

Перша група. Стадія 1. Факторно-орієнтована (ВВП на душу населення менше 2 тис. дол.): Бангладеш, Бурунді, В'єтнам, Гана, Гондурас, Ефіопія, Індія, Кенія, Киргизстан, Мадагаскар, Молдова, Монголія, Нігерія, Таджикистан, Уганда, Філіппіни, Чад та ін.

Друга група. Перехід зі стадії 1 на стадію 2 (ВВП на душу населення 2–3 тис. дол.): Азербайджан, Ангола, Венесуела, Вірменія, Гватемала, Грузія, Єгипет, Індонезія, ІР Іран, Казахстан, Катар, Кувейт, Лівія, Саудівська Аравія, Сирія, Україна, Шрі-Ланка та ін.

Третя група. Стадія 2. Орієнтована на ефективність (ВВП на душу населення 3–9 тис. дол.): Албанія, Аргентина, Болгарія, Бразилія, Кабо-Верде, Китай, Колумбія, Йорданія, Ліван, Малайзія, Мексика, Російська Федерація, Румунія, Сербія, Туніс, Туреччина та ін.

Четверта група. Перехід зі стадії 2 на стадію 3 (ВВП на душу населення 9–17 тис. дол.): Бахрейн, Барбадос, Чилі, Хорватія, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Оман, Польща, Пуерто Ріко, Словаччина, Тайвань (Китай), Тринідад і Тобаго, Уругвай та ін.

П'ята група. Стадія 3. Орієнтована на інновації (ВВП на душу населення більше 17 тис. дол.): Австралія, Австрія, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ізраїль, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Канада, Німеччина, Р. Корея, США, Фінляндія, Франція, Японія та ін.

Третій крок

Визначається питома вага внеску кожної із 12 основних груп показників у формування загальної конкурентоспроможності, а також розподіл питомої ваги показників всередині кожної з цих 12 груп. При цьому внесок кожної з груп у формування загальної конкурентоспроможності оцінюється по-різному – у залежності від того, до якої стадії розвитку була віднесена держава на попередньому кроці. Доводиться це наступним чином: «Концепція стадій економічного розвитку інтегрована в індекс глобальної конкурентоспроможності наступним чином: більша питома вага надається тим складовим, які відносно більш важливі для поточної стадії економічного розвитку країни. Це означає, що всі 12 складових певною мірою важливі для всіх країн, але важливість кожної з них залежить від конкретної стадії розвитку економіки країни. Щоб це врахувати, складові згруповані в три субіндекси, кожний з яких є найбільш важливим на певній стадії розвитку економіки» [4, с. 16].

У результаті, якщо відповідно до цієї методики розрахувати питомих внесок у формування загальної конкурентоспроможності факторів, що пов'язані з освітою (сума внесків фактора «Охорона здоров'я та початкова освіта» з першого субіндексу і фактора «Вища освіта та професійна підготовка» з другого субіндексу), то він буде мати наступний вигляд: для країн, що знаходяться на першій стадії – 15%, на другій – 10%, на третій – 5%.

Четвертий крок

Визначаються зважені оцінки по кожному з 110 показників, розраховується їхнє зважене усереднене значення і, таким чином, остаточно визначається ІГК і рейтинг конкурентоспроможності країн.

Висновки

Представляється, що охарактеризована методика організації дослідження також містить цілий ряд спірних моментів, серед яких два можуть бути визначені у якості найбільш суттєвих – з якими навряд чи можна погодитися.

Перш за все, викликає сумніви можливість забезпечення коректності аналізу, який ґрунтується переважно на експертних оцінках, та до того ж ще таких, які апріорі приречені на непрофесіоналізм. Якщо, з певними застереженнями, від респондентів-бізнесменів можна очікувати цілком адекватних відповідей на питання, що стосуються, наприклад, особливостей системи оподаткування або специфіки процедур легалізації бізнесу, то чи можна очікувати на такі ж самі «за якістю» відповіді, якщо мова йде про дослідження проблем освіти? Якщо бізнесмени не мають безпосереднього відношення до системи освіти, чи зможуть вони (на загальнонаціональному рівні!) надати характеристику стану організації доступу до Інтернету у закладах середньої освіти чи визначити якість природничої і математичної підготовки? Здається, що відповіді – очевидні.

Не менш принципове зауваження викликає вся «технічна» сторона процедури рейтингування – від попереднього розподілу країн за стадіями розвитку до «індивідуальної підгонки» питомої ваги факторів конкурентоспроможності. Здається, що вона має дуже небагато спільного з принципами об'єктивного наукового дослідження.

Таким чином, визначаючи узагальнену характеристику методології та методики дослідження глобальної конкурентоспроможності країн, має сенс ще раз послатися на Дж. Стігліца, який застерігає: «Критерії оцінки впливають на те, що оцінюється. Якщо вимірювати не те, що треба, то й діяти ми будемо неправильно» [2].

Не зважаючи на розповсюдженість і популярність міжнародних порівнянь, ставитися до них треба досить критично і зважено, не говорячи вже про те, що спроби перенесення методики міжнародних досліджень на порівняння розвитку різних регіонів України, в принципі, неприпустимі [4].

Список літератури

1. Всемирный доклад по образованию-2003. Сравнение мировой статистики в области образования ; пер. с англ. – Монреаль : Статист. ин-т ЮНЕСКО, 2003. – 125 с.
2. Гудман П. Экономический рост не имеет смысла / П. Гудман // Новая газ. – 2009. – 10 окт. – С. 5.
3. Доклад Франции об измерении эффективности экономики и социального прогресса [Электронный ресурс] / Организация Объединенных Наций; Экономический и Социальный Совет. – 2010. – 8 дек. – Режим доступа: <http://unstats.un.org/unsd/statcom/doc11/2011-35-France-R.pdf/>.
4. Звіт про конкурентоспроможність України-2010. – К. : Фонд «Ефективне управління», 2010. – 162 с.
5. Кругман П. Возвращение Великой депрессии? Мировой кризис глазами нобелевского лауреата : пер. с англ. / П. Кругман. – М. : Эксмо, 2009. – 336 с.
6. Кузьмин Н. Меряясь индексами / Н. Кузьмин // Эксперт Казахстан. – 2010. – № 22 (259). – С. 18–20.
7. Global Education Digest 2010: Comparing Education Statistics Across the World. – Montreal, Quebec : UNESCO Institute for Statistics, 2010. – 276 p.
8. Grund- und Strukturdaten 2003. – Bonn, Berlin : Bundesministerium für Bildung und Forschung, 2003. – 500 s.
9. Grund- und Strukturdaten 2009/2010. Daten zur Bildung in Deutschland. – Bonn, Berlin : Bundesministerium für Bildung und Forschung, 2009. – 92 s.
10. The Global Competitiveness Report 2003-2004 / Ed. by Xavier Sala-i-Martin. – Pamplona, Spain : University of Navarra, 2003. – 169 p.
11. The Global Competitiveness Report 2010-2011 / Ed. By Klaus Schwab. – Geneva, Switzerland : World Economic Forum, 2010. – 501 p.